

СТАВЛЕННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905-1914 рр.)

На основі документів політичної поліції Російської імперії розглядається становище Римо-Католицької Церкви на Правобережній Україні початку ХХ ст. З'ясовуються причини репресивних заходів царських властей щодо римо-католицької конфесії та духовенства, пов'язані із залученням останнього до діяльності польських політичних партій та організацій національно-культурного спрямування.

Ключові слова: Правобережна Україна, Римо-Католицька Церква, політична поліція, партії, організації національно-культурного спрямування.

Російська імперія складалася та розвивалася як багатонаціональна й багаторелігійна держава, більшість із вірувань у якій тією чи іншою мірою асоціювалися з певними етнічними спільнотами. Національне питання в ній було тісно пов'язане з релігійною ситуацією. Метою цієї статті є спроба розглянути участь спецслужб у реалізації національної політики російського самодержавства в такому строкатому за національно-конфесійним складом регіоні, як Правобережна Україна, та визначити їхній вплив на становище Римо-Католицької Церкви (РКЦ) у краї на початку ХХ ст.

Сучасна вітчизняна наука звертається до проблем, пов'язаних з існуванням РКЦ в українських землях, не надто часто, приділяючи увагу насамперед іншим християнським Церквам – Православній та Греко-Католицькій. Значною мірою це зумовлено домінуванням у суспільній свідомості уявлень про католицизм латинського обряду як про чужорідне явище в минулому України. Лише в останні роки зазначилися деякі зрушення, що спричинило появу низки праць вітчизняних дослідників,

присвячених, зокрема, історичній долі цієї релігійної спільноти на українських землях. При цьому найбільша увага прикута до обставин життєдіяльності РКЦ за радянських часів.¹

Політика влади щодо поширених на території імперії Романових віросповідань мала, як правило, системний характер. До Лютневої революції 1917 р. на тих українських землях, що входили до складу Росії, національна та релігійна приналежність істотно впливала на громадянські права підданих. Відповідно до Зводу законів Російської імперії, система державно-конфесійних відносин складалася з трьох ерархічних ступенів, кожному з яких відповідав свій обсяг прав, привілеїв та обмежень.

Формально принципи імперської системи державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, відображені у Зводі законів, гарантували свободу совісті всім підданим, які не належали до панівної Церкви, та іноземцям:

Свобода віри присвоюється не тільки християнам іноземних сповідань, а й євреям, магометанам і язичникам: хай усі народи, що в Росії перебувають, славлять Бога всемогутнього різними мовами за законом та сповіданням праотців своїх, благословляючи царювання російських монархів і молячи Творця всесвіту про примноження благоденства й зміцнення сили імперії.²

Фактично ж головною і панівною оголошувалася «віра Християнська Православна Кафолічна Східного обряду». Православна Церква користувалася в Російській імперії значною владою та всякими привілеями. Імператор був одночасно головою як держави, так і Православної Церкви, верховним захисником та охоронцем догматів панівного віросповідання. Через спеціальний орган – Священний Синод, а також через оберпрокурора Синоду він здійснював керівництво церковними справами. Система законодавчих актів надійно закріплювала в царській Росії союз православ'я і самодержавства й надавала Православній Церкві привілейоване становище. Підрив православ'я розцінювали як замах на існуючий суспільно-політичний лад, отож захист цієї конфесії входив до прямої компетенції тогочасних органів державної безпеки.

Другий ерархічний ступінь займали так звані «терпимі віросповідання», до яких належали католики, лютерани, вірмени-григоріянці, ново-

¹ Див., наприклад: Ю. Білоусов. *Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис*. Житомир 2000; Н. Рубльова. *Римо-Католицька Церква в Україні: Сучасність на тлі історії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*, вип. 12. Київ 2000, с. 232-241; *Історія релігії в Україні: у 10-ти томах / ред. А. Колодний та ін.* Київ 1996-2004, т. 4: *Католицизм / ред. П. Яроцький*. Київ 2001.

² *Свод законов Российской империи*, т. 1: *Основные государственные законы*, част. 1. Санкт-Петербург 1892, с. 45.

часні протестантські групи (меноніти, баптисти), а також нехристиянські конфесії: юдеї, мусульмани, буддисти та язичники. Становище цих «терпимих» спільнот також мало істотні градації. Для кожної з них було встановлено окремий правовий режим, надано привілеї одним та обмежено права інших.

До невизнаних релігій, що перебували на найнижчому ступені правової єрархії, належали «розкольники» (старообрядці) та «сектанти», що в різний час і з різних причин «відкололися» від Православної Церкви. Щодо них держава аж до початку ХХ ст. дотримувалася ортодоксального церковно-канонічного погляду й розглядала їх відокремлення від Православної Церкви як злочин. Відповідно, існування «розкольницьких і еретичних сект» не допускалося в принципі.

Високий рівень релігійності суспільства був однією з характерних особливостей Російської імперії, що вказувало на значимість державно-конфесійних відносин і потребу особливої уваги до них. Державна система управління не допускала можливості атеїстичних переконань, а права особи були невіддільними від прав конфесії.

Критеріями для визначення обсягу привілеїв служили: еклезіологічні (канонічний статус та апостольська спадкоємність Церкви), догматичні (ступінь спорідненості з православним віровченням), юрисдикційні (законність чи незаконність походження) та – вочевидь, найважливіші – політичні (суспільна значущість тієї чи іншої конфесійної групи) чинники.³ Однак найсуттєвіше значення в міжконфесійних стосунках у дореволюційній Росії мала все ж етнічна приналежність віруючих. Хоча за своїми віросповідними засадами католицизм був ближчий до православ'я, аніж лютеранство, нетерпимість до католиків в імперії виявлялася набагато сильніше, ніж до лютеран. Значною мірою цю обставину зумовлювали особливості взаємин між народами, що сповідували ці релігії.

Незалежно від конфесійної самоідентифікації, усе духовенство було інтегроване в самодержавну систему влади. Поряд із релігійними обов'язками воно виконувало й окремі функції державних чиновників. Практичне завдання священнослужителів усіх конфесій було розширено до функцій стабілізації життєдіяльності населення в межах парохії та підтримання довіри до влади. Відповідно до цього, самодержавство намагалось активізувати політичну роль Церкви в боротьбі проти революційного руху, а це посилювало тенденції змикання церковної єрархії з консервативними політичними силами. Апелюючи до патріотичних почуттів населення, клир підтримував уряд. Наростання революційного руху зумовило певну

³ Див.: А. Батуркин. Вероисповедная политика Российской империи во второй половине XIX в. // *Власть* (Москва 2009/2) 76.

зміну в ставленні урядових кіл до різних конфесій, у тому числі й пом'якшення тиску на РКЦ.

Остання, хоч і мала в українських губерніях статус «інославного», чужого для місцевого населення віросповідання та – як конкурент офіційного православ'я й один із натхненників польського національно-визвольного руху – потерпала від усяких дискримінаційних заходів, усе ж діяла легально, виконувала окремі державні функції, мала добре організовану структуру та єрархію, а також численну паству. Латинська Луцько-Житомирська дієцезія охоплювала всю Правобережну Україну – територію Київського, Волинського й Подільського генерал-губернаторства. Згідно з даними канцелярії генерал-губернатора, напередодні Першої світової війни число католиків у парохіях цієї дієцезії становило понад 760 тис. осіб і їх обслуговували 309 священнослужителів.⁴ Зі свого боку, католицька статистика, звинувачуючи офіційну в упередженості й посиляючись на неофіційні дані, стверджувала, що в 1913 р. на Правобережній Україні нараховувалося близько 817,6 тис. віруючих і 337 католицьких священнослужителів. Скажімо, у Волинській губернії в 1911 р. католики становили 10% від усього населення і були помітною групою не тільки в релігійному, а й у політичному, культурному та громадському житті краю.⁵

У Царстві Польському католицьке духовенство було невід'ємною складовою державного апарату, натомість в українських губерніях царської Росії його статус був значно нижчим і приналежність до нього ставила особу в розряд потенційно підозрілих. Як і представники інших «іноземних віросповідань», католики мали право розширювати свою діяльність лише за наявності дозволу від місцевої адміністрації, яка узгоджувала своє рішення з місцевим православним проводом. Створення нових філійних костелів, віттарів і каплиць, призначення на посади священників, інспектора й викладачів Луцько-Житомирської дієцезії відбувалося лише з дозволу генерал-губернатора. У його ж розпорядженні був грошовий фонд у п'ять тисяч рублів для видачі «тим римо-католицьким священникам, діяльність яких заслуговує особливого заохочення»⁶.

Перехід з однієї віри в іншу допускався, але тільки «знизу вгору», від менш терпимих, згідно з вищезгаданою градацією, сповідань до більш

⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДАК), ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), оп. 862, спр. 90, арк. 33-37зв.

⁵ Див.: *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ* (Київ 1998/1-2: Спецвипуск) 20; О. А. Буравський. *Поляки на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.* Житомир 2004, с. 111.

⁶ О. Н. Ярмиш. *Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.* Харків 2001, с. 62.

терпимих. У зворотному ж порядку – у жодному разі. Допускалися й горизонтальні переміщення, скажімо, перехід із баптизму в католицизм. Перехід віруючих до інших християнських конфесій потребував дозволу від державної адміністрації, а при переході в православ'я такого дозволу не вимагали. Натомість виходу з православ'я, принаймні до 1905 р., взагалі не передбачалося. У подальшому було надано певні полегшення, що мали, однак, тимчасовий і подекуди формальний характер. При цьому перехід у православ'я максимально полегшувався, а особи, які перешкоджали цьому процесові, могли зазнати карного переслідування. Особливо суворими були репресивні заходи щодо католицьких місіонерів, котрі використовували насильницькі засоби або погрози: такі особи підлягали утриманню у виправному будинку строком до трьох років.⁷ За публічну місіонерську проповідь «Карне уложення» 1903 р. передбачало річне ув'язнення.

Судові процеси над католицькими пастирями ставали буденним явищем міжцерковних відносин ще до революції 1905 р. Аналіз переданих до суду справ, порушених жандармськими органами, дає підстави стверджувати, що в усіх без винятку випадках діяльність обвинувачених витлумачували як підривно пропаганду. Зокрема, на показовий було перетворено процес над священиком Вікентієм Моравичем, який упродовж п'яти років сповідав на Волині православних парохіян, «спровокувавши» численні випадки відходу їх від панівної Церкви.⁸ Особи, які виходили з православ'я, кримінального переслідування, на відміну від священиків, не зазнавали, однак потрапляли під негласний нагляд поліції.

На початку ХХ ст. російський царат, втрачаючи авторитет серед основної маси населення, намагався знайти засоби, щоб забезпечити собі необхідну стабільність. Зростання популярності націоналістичних ідей, активізація радикальних політичних сил, різні форми втручання у внутрішні справи з боку інших держав – усе це сприяло максимальному загостренню ситуації та створювало загрозу державній безпеці. В умовах внутрішньополітичної кризи різко зросла роль силових структур як чинника, здатного, на думку влади, підтримувати громадянський мир у суспільстві.

Мусимо зазначити, що в усякій державі органи безпеки є невід'ємною складовою частиною державно-бюрократичного апарату й ніколи

⁷ Див.: *Свод законов Российской империи, т. 4: Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных; Законы о раскольниках и сектантах (С разъяснениями Св. Правит. Синода и Сената)*. Санкт-Петербург 1897; *Сборник действующих и руководственных духовных и гражданских узаконений по ведомству православного исповедания*. Санкт-Петербург 1887, с. 201-202.

⁸ Див.: *Історія релігії в Україні*, т. 4, с. 111.

не відіграють самостійної ролі, а виконують вказівки політичного керівництва країни. Поряд із цим, спецслужби повинні стежити за безпекою в самій сфері державної влади та управління. І цим визначається їхня роль та місце. Попри поширені стереотипи, головним завданням спецслужб загалом і політичного розшуку зокрема є інформувати владні структури про наявні або потенційні загрози для держави; репресивно-каральні функції зазвичай (хоч і не завжди) є другорядними.

Центральний орган політичного розшуку Російської імперії – Департамент поліції – постійно скеровував на місця письмові розпорядження, що зобов'язували аналізувати ситуацію в тому чи іншому середовищі та вдаватися до рішучих дій, уживати заходів для недопущення відкритих виступів. Серед усього іншого, до завдань департаменту входила протидія розпалюванню міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі, постійний контроль за життям «іногородців» та «іновірців».⁹ До пріоритетних завдань було віднесено також боротьбу з виявами сепаратизму.¹⁰ Особливо неблагонадійним у цьому контексті вважали римо-католицьке духовенство Правобережної України, яке підозрювали в пропаганді «полонізму» й у діяльності, котру «слід означити як ворожу урядові»¹¹.

Політичним індикатором реального становища конфесій у регіонах стали революційні події 1905-1907 рр. Вони, зокрема, виявили слабкість православ'я на територіях із незначною часткою російського населення. Після проголошення 17 квітня 1905 р. Найвищого указу Сенатові «Про усунення обмежень в галузі релігії та укріплення начал віротерпимости» особи, що формально числилися православними, набули легальної можливості покинути панівну Церкву без утиску своїх цивільних прав. Таким чином було вперше звужено сферу державного примусу, що застосовувався для підтримання панівного статусу православ'я. Розроблені урядом і видані 18 серпня 1905 р. Тимчасові правила, які мали пом'якшити дію законодавчих новацій від 17 квітня 1905 р., створили передумови для вільного вибору віровизнання. У центральній Росії це був перехід до старообрядців. У Південно-Західному краї, який охоплював територію Київської, Волинської та Подільської губерній, характерним був перехід населення в «латинську віру». А на Холмщині в часи віротерпимости на латинський обряд безперешкодно перейшли 40% колишніх уніятів. Більшість із них оголосили себе поляками, що істотно посилило давні підозри адміністрації. У Київській губернії в 1905 р. перейшло в католицтво 58 осіб,

⁹ Див.: *Алфавит полицейских законов* / упор. М. И. Доброленский. Санкт-Петербург 1894, с. 90.

¹⁰ Див.: О. А. Буравський. *Поляки на Волині*, с. 20, 114.

¹¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 259, ч. I, арк. 39.

у 1906 р. – 658, а в 1907 р. – 406. Ми не маємо даних про переходи до РКЦ за ці роки у Волинській та Подільській губерніях, але такі дані є за наступні роки: у 1909 р. у Подільській губернії перейшло в католицизм 265 осіб, у Волинській губернії – 337; у 1910 р., відповідно, – 273 і 327. Безперечно, тут ми маємо справу не лише з наверненням. Мали місце й випадки декларування свого істинного віросповідання поляками, які раніше з різних причин змушені були оголосити себе православними.

Масштаби посилення католицького впливу після оприлюднення указу «Про усунення обмежень в галузі релігії та укріплення начал віротерпимости» виявилися несподіваними як для російського уряду, так і для суспільства. На Правобережній Україні, яку вже вважали вотчиною православ'я¹², це призвело до спалаху міжцерковної ворожнечі, бо місцева РКЦ, вважаючи ці землі своїми, розпочала своєрідну «реконкісту». Однак розмаху цих конфліктів не варто перебільшувати. Маємо й факти, що свідчать про прагнення духовенства налагодити порозуміння між українським і польським визвольними рухами. Показовий випадок трапився 1914 р. в селі Гродниці Волинської губернії. Тут місцевий священник Бурджинський у своєму помешканні влаштував разом із парохіянами вечір пам'яті, присвячений 50-й річниці від дня смерті Тараса Шевченка. Окрім панахиди, було проведено й молебень за процвітання України.¹³ До речі, такого роду дії напрочуд зручно вписувалися в «змовницьку» теорію жандармів – про існування широко розгалуженої організації сепаратистів. Найконцентрованіший вираз вона отримала в широко популяризованих нині в Росії писаннях київського цензора, дійсного статського радника Сергія Щоголева. Згідно з цією теорією, весь український рух був інспірацією польських сепаратистів. Відповідно, про такого роду вчинки польського католицького духовенства обов'язково доповідали генерал-губернаторові, на підтвердження вищезгаданої теорії.

Варто сказати, що адміністрація на місцях поставилася до всіх законодавчих змін 1905 р. досить-таки насторожено й, по можливості, саботувала їх. Склалася парадоксальна ситуація, коли найлояльніші піддані намагалися не виконувати указів самодержця. Утім, на думку директора Департаменту поліції Олексія Лопухіна, ще від 1881 р. Росія залишалася

¹² Скажімо, Волинь у більшості звітів про суспільно-політичне життя в краї, підготовлених як Департаментом поліції, так і військовою контррозвідкою, незмінно називали «православною твердинею». Автори ж багатотомної «Історії релігії в Україні» вважають тогочасну Волинь епіцентром «священної війни» проти католиків (т. 4, с. 47).

¹³ Ю. В. Хитровська. Прояви антиурядової діяльності римо-католицького духовенства на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. <http://www.rusnauka.com /21_NIEK_2007 /Istoria /24116.doc.htm>.

самодержавною лише формально; парадокс ситуації полягав у тому, що планомірний наступ на права громадян, ведений в ім'я державної безпеки, посилював не владу монарха, а бюрократію та поліцію, яким доводилося надавати все ширші повноваження для боротьби з опозиційним рухом.¹⁴

Від 1909 р. для римо-католиків знову настали несприятливі часи, що було пов'язано з правлінням уряду Петра Столипіна. Красномовним відображенням національної політики останнього став сумнозвісний циркуляр 1910 р. «Про іногородців і сепаратизм», де зазначалося, що «будь-яке об'єднання на ґрунті національних інтересів не відповідає російським державним інтересам». Порівняно з початком століття стали суворіше карати католицьких священників за місіонерську діяльність серед православних. Наприклад, настоятеля бердичівського костелу о. Антонія Грудзинського на підставі вироку Вінницького окружного суду від 14 березня 1912 р. було позбавлено душпастирських прав на шість місяців (замість звичних трьох).¹⁵

Століпін мав намір придушити – якщо не назавжди, то хоч би на якомога довший час – національно-визвольний рух поневолених самодержавством народів і ліквідувати ті незначні поступки, на які влада пішла в роки революції 1905-1907 рр. Уряд із недовірою ставився до будь-яких організацій з національним забарвленням, проти них скеровували значні сили Окремого корпусу жандармів. Царській охоранці досить важко було боротися з такими об'єднаннями. Про це писав у своїх спогадах відомий жандармський генерал Павло Заварзін. Він зазначав, що саме організації, побудовані на національних засадах, у жандармському середовищі вважали найконспіративнішими – через те, що народність, побут, національна психологія та виховання згуртовували опозиціонерів міцніше, ніж ідеї класової боротьби.¹⁶

Найнебезпечнішими серед національних організацій російські спецслужби вважали саме ті, до керівництва яких входили священники. Традиційна корпоративна замкнутість і конспіративність таких угруповань утруднювала політичний контроль над ними, зокрема впровадження агентури, що давало органам політичного розшуку підстави підозрювати їх у нелояльності та вживати репресивних заходів, незалежно від мети створення організації. До того ж, єзуїти та домініканці були обізнані з методами оперативної роботи, через що багатьох із них підозрювали в шпи-

¹⁴ А. А. Лопухин. *Настоящее и будущее русской полиции: Из итогов служебного опыта*. Санкт-Петербург 1907, с. 69.

¹⁵ Ю. Білоусов. *Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія*, с. 124.

¹⁶ П. П. Заварзін. *Работа тайной полиции // Охранка: Воспоминания руководителей политического сыска*, т. 1. Москва 2004, с. 436.

гунській діяльності, зокрема на користь Австро-Угорщини, де польський національний рух і Католицька Церква розвивалися в значно сприятливіших умовах, ніж у Росії.

Якщо звернутися до звітів жандармерії, які надходили генерал-губернаторові Південно-Західного краю, то можна зауважити, що діяльність католицьких священнослужителів у другій половині XIX – на початку XX ст. відзначалася обережністю, стриманістю та зовнішньою покірністю. Однак, незважаючи на це, упевненість властей у їхній неблагонадійності не зменшувалася. Щоразу, коли на католицького священника падала хоча б найменша підозра, жандарми негайно вживали рішучих заходів, а якщо явних ознак антиурядової діяльності не було, то вдавалися до інсинуацій. Як антиурядову діяльність трактували опозиційні настрої. Наприклад, у жандармських звітах читаємо, що в містечку Купель Старокостянтинівського повіту місцевий ксьондз Вікентій Оринт створив підпільну організацію, мету якої встановити так і не вдалося. На біду священника, один з її членів був відомий своїми проавстрійськими поглядами. Безрезультатність дій агентури та обшуків лише укріпила правоохоронців у думці, що вони мають справу з глибоко законспірованим ворогом. Урешті їм вдалося з'ясувати, що один із членів організації, лікар Ліпський, незаконно звільняє від військової служби цілком здорових призовників. Це дало законні підстави для його арешту, після чого було «розгромлено» й усю так звану організацію.¹⁷

Отже, підстав для певних утисків і підозрілого ставлення властей до римо-католицького духовенства на Правобережній Україні було кілька. Основними звинуваченнями слугували сепаратистська, місіонерська та розвідувально-підривна діяльність. Про всяк випадок оперативне спостереження здійснювали практично за всіма священниками, що діяли на території Волинської губернії; правдоподібно, таким самим було становище на Київщині та Поділлі. Хай там як, але переважна більшість католицьких священників таки не відчували симпатій до політичного режиму, за якого вони зазнавали певних утисків своїх прав.

Жандармерію особливо непокоїла діяльність так званих «товариств добродійності», що їх організували римо-католики. На переконання жандармського управління, ці товариства активно сприяли окатоличенню та полонізації православного населення на Правобережжі. На підставі інформації Департаменту поліції Департамент духовних справ у Санкт-Петербурзі звернув особливу увагу на «шкідливу для державних інтересів діяльність у Південно-Західному краї» римо-католицьких

¹⁷ ЦДІАК, ф. 1335 (Волинське губернське жандармське управління), оп. 1, спр. 1631, арк. 414.

товариств у Житомирі та Заславі: вони надто активно відкривали дитячі притулки, а в їхніх статутах не зазначалося, що до них приймають лише дітей католиків.¹⁸ Римо-католицькі священники активно організовували релігійні братства. У Троянівській парохії Житомирського повіту, в селі Гвоздеві, за сприяння місцевого священника Кожуховського та Луцько-Житомирської консисторії селян було записано в так звані «рожанцеві братства», що «поширювали колонізаторські ідеї, сприяли відкриттю при костелах бібліотек із підбором книг, які видавалися польською мовою в польсько-католицькому дусі»¹⁹. Згідно з жандармськими документами, мережа цих братств покрила всю Правобережну Україну.

Одним зі способів пристосування до життя в православному середовищі було створення таємних римо-католицьких шкіл та бібліотек. Початкова школа стала в другій половині XIX ст. базою русифікаторської політики самодержавства й була повністю підпорядкована православному духовенству. А законом від 10 грудня 1892 р. всі навчальні заклади, що діяли при латинських храмах, було підпорядковано Міністерству народної освіти, що також мало сприяти встановленню повного урядового контролю над школою.

У таємних школах навчалися діти віком від шести до шістнадцяти років. Організацією таких закладів займалися ченці францисканського ордену, і значне їх число діяло при монастирях. Основний контингент учнів цих шкіл складали діти римо-католиків, але в деяких школах були й діти православних батьків, наприклад у місті Торчині Луцького повіту, селі Клітині Овруцького повіту та ін.²⁰

На думку влади, такі школи були головним засобом ополячення російського населення. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор Федір Трепов у звіті за 1911 р. наголошував, що ці заклади «відіграють істотну роль у справі католицької пропаганди»²¹. Згідно з даними Київського охоронного відділення, майбутніх учителів – католицьких місіонерів, фанатично відданих справі визволення Польщі, – готували в таємній школі, яка в 1910 р. діяла під прикриттям денного притулку для дітей. До речі, один з її організаторів, настоятель київського костелу Казимир Ставинський, був відомий спецслужбам як людина, що брала активну участь у діяльності таємних організацій, котрі прагнули відродити Велику Польщу. Підготовку вчителів, які в подальшому мали вести місіонерську католицьку діяльність, було організовано

¹⁸ ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 72зв.-73.

¹⁹ Цит. за: О. А. Буравський. *Поляки на Волині*, с. 109.

²⁰ Там само.

²¹ ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 354.

також в окремих жіночих монастирях, декотрі з яких діяли нелегально. На Правобережній Україні такі монастирі функціювали в Житомирі, Луцьку та Кременці.²²

Мережа таємних католицьких шкіл охоплювала весь регіон. На підставі поліцейських донесень сучасні дослідники підрахували, що протягом 1907-1911 рр. уряд закриття 299 таких установ. Ця цифра є досить приблизною, адже зазвичай після закриття школи відновлювалися. Як з'ясувалося під час слідства, матеріальною основою їхнього функціонування були фінансові надходження від місцевих польських землевласників.²³

Отож генерал-губернатор Трепов видав постанову, що передбачала покарання не лише організаторів і викладачів, а й усіх, хто допомагав відкриттю цих шкіл. Керуючись вказівкою Міністерства внутрішніх справ, він рекомендував підлеглим губернаторам відхилити прохання про навчання дітей-католиків закону Божого в неурядових школах. Заборонялась як нелегальна і діяльність польських бібліотек без відповідного дозволу. Одна з таких таємних книгозбірень функціювала при Житомирській духовній семінарії.²⁴

Влада розглядала проблему таємних шкіл у двох аспектах – конфесійному та політичному: по-перше, як «католицьку пропаганду на споконвічно православних землях»; по-друге, як «пропаганду польського сепаратизму». Осіб, причетних до відкриття шкіл без належного дозволу, притягували до судової відповідальності, однак заходи мети не досягли. Відтак у лютому 1911 р. було відновлено дію закону 1892 р. про покарання за таємне навчання дітей польською мовою; штраф за порушення цього закону, який підвищили з 300 до 500 крб., міг бути замінений на тримісячне ув'язнення.²⁵

Занепокоєна, петербурзька центральна влада скерувала в 1911 р. для вивчення проблеми досвідченого чиновника Міністерства внутрішніх справ, статського радника Зайончковського. У доповідній записці він вказував на недостатню оперативну роботу поліції щодо викриття таємних польських шкіл, зокрема неналежне реагування на інформацію, отриману шляхом перлюстрації. У звіті згадано про перехоплений лист однієї з організаторок таємних польських шкіл, Марії Стабровської. Вона повідомляла закордонному адресатові, що в 1910 р. тільки вона відкрила

²² Там само, ф. 275 (Київське охоронне відділення), оп. 1, спр. 2754, арк. 352-352 зв.; ф. 442, оп. 61, спр. 218, арк. 27зв.

²³ Див.: Ю. В. Хитровська. Прояви антиурядової діяльності.

²⁴ ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 47.

²⁵ Див.: О. А. Буравський. *Поляки на Волині*, с. 109.

на Волині 42 польські школи й католицькі притулки. Це при тому, що поліція надала Зайончковському дані про викриття в Південно-Західному краї протягом 1907-1911 рр. 122 шкіл, серед яких чотири – у Волинській губернії в 1910 р. В інших листах кореспонденти скаржилися на труднощі, пов'язані з утриманням учителів в умовах посиленого нагляду з боку поліції. Порівнюючи статистику з даними перлюстрації, чиновник дорікав поліції за недостатню ефективність роботи.²⁶

Безумовно, чимало римо-католицьких священиків підтримували ідею державної незалежності Польщі. У вже згаданій доповідній Зайончковського серед найпоказовіших випадків, які справили значне враження на населення, було згадано такі: ксьондз Лішевський з Новограда-Волинського в проповіді перед віруючими заявив: «Будемо молитися, щоб Бог дав нам свого короля», а ксьондз Седлецький з Любомля, теж у проповіді, висловився так: «Католики-поляки не повинні падати духом, а на утиски російського уряду повинні об'єднатися [...], і що Бог доведе нас до того часу, коли [ці] землі будуть наші»²⁷.

У січні 1911 р. Волинське губернське жандармське управління отримало повідомлення про з'їзд священиків у Житомирі, «вороже налаштований щодо російського уряду». Один з організаторів цього з'їзду, Юліян Рудницький, був активним членом «Ліги незалежності Польщі»; за ним було встановлено негласне спостереження, і поліції вдалося здобути чимало цікавої для неї інформації. На черговому з'їзді, 7-9 липня 1911 р., було вироблено заходи для дієвішої конспіративної пропаганди католицизму серед православного населення Правобережжя. Для того, щоб не наражатися на репресивні заходи російських властей за місіонерську діяльність серед православних віруючих, було вирішено обрати кількох священиків, які видавали б підроблені документи про перехід у католицтво начебто за кордоном. Серед таких священнослужителів був і о. Рудницький.²⁸ Маємо підстави стверджувати, що матеріали оперативної розробки не були сфальсифікованими, оскільки справу все ж було доведено до суду.

Як про окрему форму протестних дій латинського духовенства проти самодержавства у звітах жандармерії згадується про словесні випадки й публічні демонстрації католицьких священиків проти православ'я. Найхарактернішими протестними акціями були виголошення антиросійських проповідей, ігнорування вірнопідданських молитов та організація релігійних процесій з політичним підтекстом. Наприклад, 31 жовтня 1912 р.

²⁶ ЦДІАК, ф. 442, оп. 861, спр. 218, арк. 37, 72.

²⁷ Там само, арк. 27зв., 28.

²⁸ Там само, ф. 301 (Подільське губернське жандармське управління), оп. 2, спр. 428, арк. 3.

начальник Волинського губернського жандармського управління довів до відома Департаменту поліції, що призначений законовчителем у Житомирське комерційне училище о. Флорентин Чижевський, «відвертий фанатик і польський патріот», який «запалює серед польського населення, особливо серед молоді, ворожість до російського уряду та російського народу», у приватних бесідах публічно знущається над православною вірою та зневажливо відгукується про особу монарха.²⁹ Згідно з повідомленнями царської охоранки, антиросійська діяльність дубнівського декана Віктора Орчевського полягала у виголошенні проповідей, що поширювали серед парохіян «почуття ворожості не лише до Православної Церкви, а й до російського народу та правлячої влади», а також в ігноруванні молитви за здоров'я імператора. Проповіді мали «відверто русофобський характер» і містили заклики до об'єднання поляків для спільної боротьби за визволення «пригніченої Польщі від ненависного російського панування». Протягом 1911 р. Орчевський організував кілька релігійних процесій з політичним підтекстом, за що його притягували до адміністративної відповідальності. Врешті, у 1912 р., згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ, управляючому Луцько-Житомирською римо-католицькою дієцезією було наказано перевести цього священика в іншу парохію.³⁰

Аналітичні документи політичної поліції періоду, що передував війні, розглядали діяльність латинників на Правобережжі вже як невід'ємну складову польського руху й ставили активність католицького духовенства в пряму залежність від рішень Закопанського з'їзду 1912 р., на якому було зроблено спробу об'єднати всі течії польського національно-визвольного руху антиросійського спрямування. На підтвердження таких висновків наведено ухвалу зібрання клириків, що відбулося в березні 1914 р. в Ізяславському бернардинському монастирі. Окрім іншого, на ньому обговорювали питання про настрої населення цієї місцевості й було вирішено в разі війни всебічно підтримати Австро-Угорщину. Ці висновки підтверджувала військова контррозвідка, доповнюючи їх уже своєю інформацією (стовідсотково неправдивою) про склади зброї, що їх нібито створювали в католицьких монастирях для повстанців, та облаштування телеграфів на дзвіницях з метою передавання шпигунської інформації.³¹

Вияви антиурядової діяльності латинських священнослужителів стали ознаками зростання невдоволення самодержавством і критичного ставлення до Православної Церкви як носія та захисника імперської ідеології.

²⁹ Див.: Ю. В. Хитровська. Прояви антиурядової діяльності.

³⁰ Там само.

³¹ ЦДІАК, ф. 1335, оп. 1, спр. 1668, ч. III, арк. 84, 134.

Це лише переконало урядові кола, що духовенство не змиритися з політичним диктатом самодержавства на Правобережжі та що в інтересах великодержавницької політики в регіоні треба й надалі обмежувати діяльність РКЦ.

Задля справедливості варто зазначити, що в більшості випадків до карного переслідування влада все ж намагалася не вдаватися, особливо коли мова йшла про суспільно вагомих осіб. Наведімо такий приклад: канонік луцької капітули та член єпископського суду, візитатор монастирів Густав Єловицький у 1912 р. вступив у конфлікт із місцевою владою щодо збереження польської мови в катехизації та викладанні закону Божого. Профілактичні бесіди з ним мети не досягли, тому постало питання про неможливість його подальшого перебування в єпархії. Наступного року він, уже як законовчитель житомирських навчальних закладів, знову мав непорозуміння з владою через свій протест проти присутності учнів-католиків місцевого комерційного училища в православної церкві під час молебню за здоров'я спадкоємця престолу. На знак протесту священик відмовився від викладання закону Божого у вищезазваному навчальному закладі. Попри це, уже під час війни, у 1915 р., саме його, рішенням капітули, було обрано на посаду адміністратора дієцезії.³²

З початком Першої світової війни католики Правобережжя, остерігаючись переслідувань, фактично припинили активну антиурядову діяльність, особливо прозелітистські акції. Мало того, намагаючись довести свою політичну лояльність, в усіх діючих костелах відправляли молебні за дарування російській армії перемоги над ворогом. Утім, враження на уряд це не справило. Після початку війни, з поступовим ускладненням внутрішньополітичної ситуації, держава намагалася, з метою самозбереження, охопити поліційним контролем якомога більше сфер життя суспільства. Спецслужби й далі інформували уряд про поширені серед поляків антиросійські настрої, не останньою мірою пов'язуючи їх із впливом римо-католицького духовенства.

Ознайомлення з документами жандармських органів і військової контррозвідки дає дослідникові цінний матеріал щодо особливостей конфесійного життя в Україні. Передусім це стосується агентурних донесень та відомчого листування. Дещо більшою тенденційністю відзначаються звіти до вищих адміністративних органів. Утім, варто взяти до уваги, що, аналізуючи етноконфесійні відносини на Правобережній Україні, царські спецслужби передусім намагалися запобігти ймовірним загрозам

³² Див.: Ю. В. Хитровська. Прояви антиурядової діяльності; Ю. Білоусов. *Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія*, с. 128.

для імперії Романових, що й зумовлювало суб'єктивізм їхніх матеріалів. Своєю чергою, створення в згаданих документах негативного образу діяльності РКЦ в регіоні певною мірою формувало репресивну політику Російської держави щодо цієї конфесії.

Bohdan Bernadskyi

**THE RUSSIAN SECRET POLICE AND THE ROMAN CATHOLIC CHURCH
IN RIGHT BANK UKRAINE DURING THE PERIOD 1905-1914**

The author investigates the situation of the Roman Catholic Church in Right Bank Ukraine at the turn of the 20th century. The research, based on Russian secret police documents, points to the reasons for repression of the Roman Catholic laity and clergy, largely due to the involvement of the latter with Polish national and cultural organizations and with Polish political parties.

Keywords: Right Bank Ukraine, Roman Catholic Church, secret police, parties, national and cultural organisations.